

نقش آموزش کارآفرینی در هنرستان ها بر کاهش آسیب های اجتماعی

دکتر مهدی حیاتی^۱

^۱ مدیر هنرستان امام (ره) شهرستان مهران

چکیده

کارآفرینی یکی از نیازهای میرم در جامعه بیکار ما است. ایجاد فرهنگ کارآفرینی ابتدا باید در خود متولیان و آموزش دهندگان پرورش پیدا کند سپس به جامعه تزریق شود. بهترین زمان برای آموزش کارآفرینی دوران هنجروی به ویژه بعد از دوره ابتدایی است. هنجریان هنرستانی هم بدلیل نزدیکی آموزش و تخصص به راحتی می توانند با آشنایی کامل در زمینه ایجاد کسب و کار و کارآفرینی، وارد محیط کار شوند. برای آموزش کارآفرینی باید مقدمات پیش امکان سنجی محیط کار، ثبت شرکت، بازاریابی و دیگر الزامات بصورت کامل در اختیار هنجریان هنرستانی قرارگیرد. استفاده از تهدید های اجتماعی برای هنجریان می تواند فرصت های کاری خوبی را برای آنان رقم بزند. بازاریابی در فضای مجازی برای هنجریان رشته نرم افزار یا کامپیوتر (گرافیک، مکانیک یا غیره) می تواند به هنجریان این فرصت را بدهد که کسب درآمد و در ادامه آن در مقیاس کوچک (به تبع آن در مقیاس بزرگ) کارآفرین شوند.

واژه های کلیدی: کارآفرینی، هنرستان، هنجریان، آموزش

۱. مقدمه

در کشورهای در حال توسعه با افزایش جمعیت تحصیل کرده و وجود موقعیت های خوب درآمدزایی، مهمترین اتفاق اشتغال جمعیت تحصیل کرده در زمینه های گوناگون است. وابستگی شغلی به ارگان ها و نهادهای دولتی و حکومتی باعث گسترش اندازه دولت شده و کشور از ایده پردازی و پیشرفت جا خواهد ماند. بهترین رویه برای کاهش وابستگی به دولت و افزایش بهبود زندگی در کشورهای در حال توسعه، مبحث کارآفرینی می باشد.

کارآفرینی از حدود سیصد سال پیش توسط اقتصاددان های فرانسوی مورد استفاده قرار گرفته است و در حال حاضر تغییرات زیادی در رابطه با تعریف و ویژگی آن اعمال شده است. شوپتر در سال ۱۹۲۸ کارآفرینی را بدین گونه تعریف کرد که کارآفرینی عبارت است از درک و بهره برداری بهتر از فرصت هاست (کارایانیس، ۲۰۱۳). کارآفرین کسی است که دارای ویژگی های خلاقیت، پیشرو بودن، آینده نگری، جرات ریسک کردن، ارزش آفرینی، ایجاد اشتغال و خلق ثروت در کار آفرینی را دارد و برای رسیدن به اشتغال تلاش می کند.

در مورد کارآفرینی تعارف متعددی از متخصصان حوزه کسب و کار ارائه شده است که به طور مختصر به آنها اشاره می شود. ریچارد کانتیلون کارآفرینی را ریسک کردن برای سوددهی عنوان می کند. ریچارد گوردون بتی "تمرکز بر اقدام" را بعنوان عصاره کارآفرینی عنوان می کند و اذعان دارد که پیشرفت در عمل می تواند به اجرای کارآفرینی کمک شایانی بکند (مورفی، ۲۰۰۳).

برای درک بهتر کارآفرینی لازم بود تا در مورد تعریف و تاریخچه آن بصورت گذرا مطالبی بیان شود. در ادامه باید بدانیم که کارآفرینی چه اثرات مثبت و منفی را می تواند در جوامع و به ویژه جامعه ما بگذارد. کارآفرینی اتحاد ملی، اشتغال متخصصان، کار گروهی، رونق اقتصادی و غیره را در جنبه های مثبت می تواند به نمایش بگذارد. از طرفی هر اقدامی که صورت می گیرد حتما با گره های بزرگ و کوچکی هم برخورد خواهد کرد. از جمله مشکلات اداری برای کارآفرین، عدم حمایت از طرف دولت، نبود بازار و غیره می تواند به کارآفرین ضربه وارد کند (احمدپور، ۱۳۷۸).

در این پژوهش سعی شده است نقش کار آفرینی در هنرستان های کشور مورد بررسی قرار گیرد تا برنامه ای مناسب از آسیب های اجتماعی جامعه که هنرجویان را تهدید می کند ارائه شود.

۲. بحث

دنیا در حال تحول امروز، کامیابی را از آن جوامع و سازمان هایی می داند که بین منابع کمیاب، قابلیت های مدیریتی و منابع انسانی خود، رابطه ای منطقی و معنی دار برقرار سازند.

به عبارت دیگر، جامعه و سازمانی می تواند در مسیر توسعه، حرکت روبه جلو و پرشتابی داشته باشد که با ایجاد بسترهای لازم منابع انسانی خود را به دانش و مهارت کارآفرینی مولد تجهیز کند تا آنها با استفاده از این توانمندی ارزشمند، سایر منابع جامعه و سازمان را به سوی ایجاد ارزش و حصول رشد و توسعه، مدیریت و هدایت کنند (احمدپور، ۱۳۸۹).

امروزه کار و فعالیت، شکل تازه ای به خود گرفته و به سوی خودکارفرمایی و خوداشتغالی در حرکت است، پس کارآفرینی و کارآفرینان نقش کلیدی در روند توسعه و پیشرفت اقتصادی جوامع ایفا می کنند.

تجارب کشورهایمانند ژاپن، کره جنوبی، مالزی و هند، آکنده از فعالیت های چشمگیر کارآفرینانی بوده که منجر به توسعه یافتگی کشورشان شده و امروز به آن می بالند. باید توجه داشت که کارآفرینان تنها به ایجاد فرصت های شغلی جدید نمی پردازند بلکه با ساختار، تفکر، تحرک و فرهنگ لازم، دست به تخریب خلاق می زنند تا از دل ویرانه های کهن، بنای رفیع آبادانی و پیشرفت را برافرازند.

با توجه به نقش و اهمیت کارآفرینی و سابقه درخشان کارآفرینان در توسعه بسیاری از کشورها و با توجه به مشکلات اقتصادی زیادی که کشور ما با آن مواجه بوده و دست یاری از هر سویی را می طلبد، ترویج مفهوم کارآفرینی، بسترسازی برای فرهنگ حامی کارآفرینی و همچنین تربیت افراد (به ویژه تحصیل کردگان) برای تمامی جوامع به خصوص جوامع در حال توسعه ای مانند ایران، از اهمیت و ضرورت حیاتی برخوردار است.

از سوی دیگر، شرایط اقتصادی، صنعتی، اجتماعی و فرهنگی امروز کشور، به گونه ای است که حل مشکلات و تنگناهای موجود، الگوها و راه حل های جدید و متفاوتی را می طلبد. در عین حال، ترکیب جمعیتی جوان کشور، ضرورت ایجاد فرصت های شغلی و همچنین نوسان بهای نفت، از جمله عواملی هستند که موجب می شوند سیاستگذاران و تصمیم سازان کلان کشور، به منابع درآمدی دیگری به جز نفت بیندیشند و بدون شک، آن منبع جز ابتکار، خلاقیت و نوآوری چیز دیگری نخواهد بود (احمدپور، ۱۳۹۱).

پرواضح است که چرخ های توسعه اقتصادی، همواره با توسعه کارآفرینی به حرکت درمی آید و در اهمیت کارآفرینی همین بس که طی دهه های ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ در کشور هند به عنوان یکی از کشورهای جهان سوم، ۵۰۰ مؤسسه کارآفرینی شروع به کار کرده اند (عباس زاده، ۱۳۹۳). نیروی انسانی به عنوان منبعی نامحدود، محور هر توسعه ای به حساب می آید، در این بین کارآفرینان نقش مؤثری در فرایند توسعه اقتصادی ایفا می کنند. از این رو، پرورش و آموزش کارآفرینان، از اهمیت بسزایی برخوردار است و نیازمند متدولوژی آموزشی اجرایی برای همکاری تنگاتنگ بین صنعت و دانشگاه برای مواجهه با فشارهای شدید اجتماعی حاصل از رشد سریع فناوری و کمبود نیروی انسانی متخصص در جهان امروز است (سروری، ۱۳۷۸). آنچه مسلم است، کارآفرینی به عنوان پدیده ای نوین در اقتصاد، نقش مؤثری در توسعه و پیشرفت اقتصادی کشورها ایفا می کند و کارآفرینی در اقتصاد رقابتی و مبتنی بر بازار امروز، نقش کلیدی دارد.

در اقتصاد پویا، ایده ها، محصولات و خدمات، همواره در حال تغییر هستند و در این میان کارآفرین، الگویی برای مقابله و سازگاری با شرایط جدید به ارمغان می آورد اما واقعیت آن است که با وجود اهمیت روزافزون این پدیده و نقش فزاینده آن در اقتصاد جهانی، متأسفانه کمتر به این موضوع پرداخته می شود و این در حالی است که امروزه، وضعیت اقتصادی و ترکیب جمعیتی کشور، بیش از پیش ما را نیازمند یافتن زمینه های پیشرو در صحنه اقتصادی کرده و در پی آن، ضرورت داشتن الگوها و راهکارهای مناسب، برای آموزش، تربیت و استفاده بهینه از نیروی فعال و کارآفرین بیشتر می شود (بوترابی، ۱۳۸۲). افزایش میزان توجه سیاستگذاران، دولتمردان و مدیران به موضوع حساس و ضروری کارآفرینی در جامعه در حال رشد ما، زمینه مناسبی برای بروز استعدادهای کارآفرین، به منظور توسعه اقتصادی کشور فراهم خواهد ساخت که رسیدن به این هدف، نیازمند همکاری نزدیک دولت در تدوین سیاست ها، خط مشی ها و قوانین و محافل علمی در ارائه راهکارهای اجرایی برای شناسایی، پرورش و شکوفایی استعدادهای این افراد است تا از این طریق بتوان هر چه بهتر و بیشتر از این ذخایر گرانبها و پایان ناپذیر به نحو احسن استفاده شود (صاحبی، ۱۳۷۵).

ساختار اقتصادی دنیای امروز با گذشته به طور اساسی تفاوت دارد. شاخص های سخت افزاری و دارایی های مشهود که دیروز در جایگاه یک بنگاه اقتصادی نقش تعیین کننده داشت جای خود را به نوآوری، ابداع، خلق محصولات جدید و دارایی های نرم افزاری داده است. تولید علم و دانش، بهره گیری از دانش و گسترش آن در سطح جامعه در تمام زمینه های اجتماعی توانمندی و قدرت ایجاد می نماید. کشورهایی که بخش قابل ملاحظه ای از تولید علم و دانش را به خود اختصاص داده اند، از نظر صنعتی توسعه یافته و از توان اقتصادی و سیاسی بالایی برخوردارند. بدیهی است تولید علم و دانش جز از راه تحقیق حاصل نمی گردد.

رابطه سرمایه گذاری در امر تحقیقات و تولید علم و رابطه تولید علم با توان اقتصادی و سیاسی کشورها یک رابطه مستقیم است. به کارگیری دانش و مدیریت در هر جامعه زیر بنای نوآوری و خلاقیت هاست. بنابراین لازمه رشد اقتصادی در دنیای امروز

توسعه مراکز تولید دانش، فناوری و مهارت های فنی است که مهمترین آن ها دانشگاه ها، مراکز تحقیقاتی و هنرستان ها هستند. دانشگاه ها، هنرستان ها و مراکز تحقیقاتی به عنوان رکن اساسی در توسعه همه جانبه کشور باید از هر نظر مورد حمایت قرار گیرند و محققان و اساتید باید از جایگاه ویژه ای برخوردار باشند تا با آسایش خیال قادر باشند نیروهای جوان و طالب علم کشور را اهل فکر و نظر، نوآور و خلاق پرورش دهند. در دنیای امروز بزرگترین سرمایه های یک بنگاه اقتصادی نیروهای اهل فکر، یادگیرنده و خلاق آن ها هستند و این نیروها کسی جز کارآفرینان نیستند.

هنرستان های کشور ما بدلیل حضور هزاران هنرجو در سنین مختلف می تواند ما را در برنامه ریزی های آموزشی در جهت آشنایی هنرجویان با کارآفرینی کمک کند. هنرجویان هنرستان ها در آینده ای میان مدت به عنوان دانشجویان، اساتید، دکترین، متخصصین و غیره کشور محسوب خواهند شد. چه خوب است که بتوان در این زمینه آنان را آماده کرد تا بتوانند بعد از تحصیل، علاوه بر تخصص کافی در رشته مورد علاقه خود، بتوانند برای دیگران نیز ایجاد شغل و کارآفرینی انجام دهند. به منظور آموزش کارآفرینی باید به اهداف آن نیز اشاره شود، ترویج کارآفرینی باید با خلاقیت در زمینه های مختلف در بین هنرجویان صورت گیرد. هنرجویان هنرستان های کشور ما بدلیل پیشرفت سیستم های ارتباطی از جمله، گسترش اینترنت، فضای مجازی، تلفن همراه و غیره بصورت مستقیم در معرض آسیب ها و چالش های اجتماعی هستند. اگر برنامه ریزی مدونی در این زمینه صورت نگیرد در آینده مشکلات متعددی از جمله معضلات اجتماعی و ناهنجاری های عمومی را شاهد خواهیم بود.

یکی از اهداف هنرستان های کشور آماده سازی هنرجویان برای ورود به بازار کار می باشد. کارآموزی و کارورزی به منظور پیشرفت در وقت شناسی، درآمد، عرضه مهارت، رقابت، کارگروهی و غیره را به هنرآموزان آموزش می دهد. در این مسیر نقش مدیران، معاونین و هنرآموزین هنرستان برای پیشرفت هنرستان ها و هنرجویان نقش پایه ای می باشد که اگر در مسیر درست برنامه ریزی صورت گیرد می تواند هنرجویان را در زمینه های شغلی، اجتماعی و زندگی خصوصی بیش از پیش باعث پیشرفت شود.

در اکثر هنرستان های کشور رشته هایی نظیر گرافیک، کامپیوتر، مکنیک، تربیت بدنی، نقاشی، تاسیسات، معماری، ساختمان، متالوژی و دیگر رشته های فنی و کاربردی تدریس و بصورت عملی انجام می شود. بنده برای تحقق کارآفرینی بصورت کاربردی و عملی در هنرستان ها، ایده ای در رشته کامپیوتر و نرم افزار را برای اشتغال، کاهش مشکلات اجتماعی میان هنرجویان هنرستانی بعد از فارغ التحصیلی و ورود به بازار کار را ارائه می کنم و امید است که قدمی در پیشرفت و توسعه کارآفرینی در هنرستان ها را شاهد باشیم.

۱-۳. آموزش کارآفرینی

از جمله مباحثی که در هنرستان ها باید صورت گیرد، تدوین برنامه اساسی برای آموزش هنرجویان است. برنامه آموزشی باید توسط متخصصینی که در حوزه تئوریک و عملی کارآفرینی سرو کار دارند تدوین شود. هنرآموزی که خود کار عملی نکرده و در مورد کارآفرینی سر رشته ای ندارد نمی تواند تاثیری روی هنرجویان خود بگذارد. اولین قدم در آموزش حضور متخصصین در امر کارآفرینی است. بعد از تدوین برنامه مناسب برای آموزش، دومین قدم اجرای دقیق آن توسط کادر هنرستان می باشد. مدیریت، معاونین و هنرآموزین باید برنامه های آموزشی را بصورت منظم و بدون وقفه بین هنرجویان نشر دهند. بطور کلی می توان بیان کرد که استفاده از چند نفر متخصص در امر کارآفرینی، استفاده از منابع مکتوب معتبر ملی و جهانی برای آشنایی با اصول پایه ای کارفرینی، برگزاری جلسات با حضور کارآفرین های موفق در کنار هنرجویان، بکارگیری هنرآموزان و هنرجویان هنرستان ها در برنامه های اجرایی آموزشی، می توان خلاصه ای از برنامه آموزشی کارآفرینی در هنرستان را بیان کرد.

۲-۳. بکارگیری از هنرجویان برتر هنرستان

در مراکز آموزشی اعم از هنرستان ها، هنرستان ها و آموزشگاه ها، هنرجویانی وجود دارند که از نظر تحصیلی و یادگیری و اجرای مقدمات کارآفرینی جز برترین ها می باشند و همه با چنین هنرجویانی برخورد کرده ایم. برای ترویج فرهنگ کارآفرینی باید از این هنرجویان برتر در این امر استفاده شود. هنرجویان زبان هم را بهتر از همه میفهمند. افرادی که در زمینه های مختلف خلاقیت دارند می توانند هنرجویان دیگر را در این زمینه تشویق کنند. بنابراین کادر هنرستان ها باید از هنر جویان برتر در زمینه گسترش و ترویج کارآفرینی بهره ببرند.

بسیاری از هنرستانی های که در این زمینه شروع به تحصیل می کنند بدلیل وجود جمعیت بیکار در جامعه، بدون برنامه ریزی های هنرستان ها مربوطه، فارغ التحصیل می شوند و بدون امید به اشتغال و آینده شغلی، بعد از مدتی وارد میدانی از ناهنجاری های اجتماعی می شوند. ما مسولین و کارکنان هنرستان ها وظیفه ای مضاعف داریم. اولین وظیفه تعلیم هنرجو در مورد تخصصی که در هنرستان ها آموزش می بینند و دومین وظیفه تربیت نیروی جوان و کاری برای ورود به بازار کار است. در کنار این وظایف، مسولیت سنگینی در قبال آموزش ورود به کار را نیز برعهده داریم که بیشتر هنرآموزین و آموزش دهنده ها، از این مسولیت شانه خالی می کنند.

آماده سازی هنرجویان برای ورود به کار در عصر حاضر نیاز به تخصص ویژه ای دارد که در دنیای اقتصاد امروزی به کارآفرینی معروف است. برای هنرجویان هنرستانی باید مقدمات، الزامات و اصول کارآفرینی را آموزش داد.

اولین قدم در کارآفرینی هنرستان ها توجیه هنرجویان با مسایل کارآفرینی در همه زمینه هاست. بدین معنی که هنرجویان باید در مورد کارآفرینی در رشته ی به عنوان مثال گرافیک و نقاشی آشنا شوند. در گرافیک و نقاشی هنرجویان بعد از فراغت از تحصیل باید به گونه ای آموزش دیده باشند که بتوانند بصورت مستقل شروع به فعالیت بکنند.

بعد از توجیه در مورد کارآفرینی، هنرجویان باید با مباحث پیش امکان سنجی، ثبت شرکت، بازاریابی و غیره آشنایی کامل داشته باشند. منظور از پیش امکان سنجی یعنی هنرجویان قبل از فراغت از تحصیل در هنرستان ها باید به گونه ای آموزش ببینند که میزان عرضه و تقاضا در رشته خود را از طریق مشاهدات مستقیم، پرسش نامه های عمومی و تحقق و تفحص ارزیابی کنند. بعنوان نمونه برای هنرجویان گرافیک در هنرستان ها باید برنامه ای مشخص گردد که در رشته گرافیک بدنال بازار این رشته بگردند. فرصت هایی که می توانند از طریق عرضه این رشته برای خود کسب و کار کوچکی را دست و پا کنند را شناسایی کنند.

منظور از ثبت شرکت یعنی به هنرجویان در مورد ایجاد کسب و کار کوچک و ثبت شرکت آموزش های مقدماتی داده شود. برای کارآفرینی بعد از مرحله پیش امکان سنجی، تصمیم به ایجاد کسب و کار کوچک است. برای ایجاد کسب و کار کوچک می بایستی شرکتی ثبت شود. بنابراین در این زمینه هم باید آموزش های کافی و اجمالی صورت بپذیرد. این آموزش ها هنرجویان را قبل از ورود به محیط کار، با مقدمات کسب و کار و کارآفرینی آشنایی خواهند کرد.

هنرجویانی که در رشته خود بصورت فنی تخصص کافی را دارند ما پیشنهاد میکنیم که برای ورود به کسب و کار کوچک و ارائه محتوای فنی و تئوری خود به جامعه، علاوه بر آشنایی با موارد ذکر شده، باید در مورد بازاریابی در رشته خود نیز مطالعه کرده و همچنین بصورت عملی با آن سرو کار داشته باشند. بعنوان نمونه میتوان این گونه بیان کرد که هنرجویان رشته معماری که تجمیعی از هنرجویان با تجربه و برتر هستند، می توانند بصورت گروهی، انجمنی در هنرستان را با اخذ مجوز ار مدیریت هنرستان، تاسیس کنند. برای ارائه خدمات آموزشی به سایر هنرستان ها و همچنین ارائه خدمات به بخش ها و نهادهای دیگر در زمینه هنری و اجرا، دنبال جذب مشتری و بازاریابی بروند. با ارائه خدمات به نحو احسن با هزینه پایین، می توانند طی زمان یکساله، با کسب و کار در حرفه خود آشنا شوند که این کار مقدمه ای برای کارآفرینی در رشته هنر است. بعد از فراغت از تحصیل با ثبت شرکت می توانند بصورت فنی تر و مستقل تر با گسترش خدمات خود، جایگاه مناسبی را در جامعه برای خود باز کرده و تعداد افراد بیشتری را زیر مجموعه خود اضافه کنند.

مطالب بیان شده را می توانیم در رشته های دیگر هنرستانی مانند عکاسی، کامپیوتر، مکانیکی، خیاطی و غیره تعمیم داد.

زمانیکه کادر هنرستان ها با اهمیت کارآفرینی و نیاز آن در جامعه آشنا شوند، خود را ملزم خواهند دانست که فرهنگ کار و کارآفرینی را در هنرستان آموزش داده و آن را گسترش دهند. از میان کادر هنرستان ها، هنرآموزین بهترین نقش را دارند. هنرآموز با ویژگی های تک تک هنرجویان آشنایی کامل را دارد. با آموزش کسب و کار و کارآفرینی به هنرجویان، می توانند آن ها را از بحران های اجتماعی، خطرات نوجوانی، مشکل اشتغال بعد از تحصیل و همچنین کاهش افسردگی در بین آنان را به صورت مثبت تقویت کنند.

امروزه گوشی های تلفن همراه، اینترنت و فضای مجازی بصورت قابل ملاحظه ای گسترش یافته است. همه هنرجویان با این امکانات آشنایی کاملی دارند. هنرآموز می تواند با آموزش کسب و کار از طریق تلفن همراه و اینترنت به هنرجویان، علاوه بر انتقال تجارب مثبت بصورت چشم گیری در کاهش اثرات منفی تلفن همراه کمک کند. ناهنجاری های که در تلفن و اینترنت هنرجویان را تهدید می کند غیرقابل چشم پوشی است. ولی می توان با آموزش درست در مورد آن و ایجاد تفکر اشتغال خودمختار به هنرجویان را از اوقات بطالت تلفن همراه به سوی درآمد زایی سوق دهیم.

۴. نتیجه گیری

با استناد به مطالب بیان شده، نتایج زیر استخراج شده است:

۱. تدوین برنامه منظم در هنرستان ها با مشارکت کادر هنرستانی، متخصصین کارآفرینی و هنرجویان برتر.
۲. ایجاد محیط مناسب برای هنرآموزین در هنرستان ها برای آموزش کارآفرینی
۳. برگزاری کارگاه های کارآفرینی برای هنرآموزین
۴. بهره گیری از هنرجویان نمونه و خلاق
۵. آموزش مقدمات کارآفرینی برای هنرجویان قبل از ورود به محیط کار
۶. آشنایی با مراحل کسب و کار و مشارکت هنرجویان در کار گروهی در زمینه های فنی
۷. حضور کارآفرینان در هنرستان ها به منظور آشنایی نزدیک با سیستم فعالیتی آنان
۸. استفاده از خلاقیت هنرجویان در مسیر صحیح برای تبدیل تهدید های اجتماعی به فرصت های ویژه

منابع و مراجع

- ۱- احمدپور داریانی، محمود. کارآفرینی / تألیف محمود احمدپور داریانی، محمد عزیزی؛ [برای] وزارت آموزش و پرورش، دفتر تألیف کتابهای درسی ایران، ۱۳۹۱
- ۲- سروری، محمد حسین، پیروزی تفکر، انتشارات روزانه، ۱۳۷۸
- ۳- صاحبی، لاله، اختراعات و اکتشافات قرن بیستم، انتشارات یگانه، ۱۳۷۵
- ۴- ابوترابیان، محمدرضا، پرورش نسل خلاق در ایران، انتشارات هنرستان، ۱۳۸۲
- ۵- عباس زاده، حسن. مبانی کارآفرینی و اصول کسب و کار، انتشارات دانشگاهی گهواره، ۱۳۹۳
- ۶- احمدپور، کارآفرینی، موسسه فرهنگی و انتشاراتی محراب قلم، ۱۳۸۷
- ۷- E.G.Crayannis. ۲۰۱۳. "Encyclopedia of Creativity, Invention, Innovation and Entrepreneurship".
- ۸- A.E.Murphy. ۲۰۰۳. "Richard cantillon: Entrepreneur and Economist".